

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

مقاسیه مفاهیم اخلاقی (فردی) سور مکی و مدنی

انفاق . ایثار . صدق . وفای به عهد

استاد راهنما:

دکتر سیده وحیده رحیمی

نگارنده:

فاطمه جابریانی

زمستان/۱۳۹۳

تقدیم به

پنج شهید گمنام شهر دهلران

نامدارترین شهدا

آنان که از همه هستی شان گذشتند و رفتند

تا ما آیندگان بتوانیم باشیم و از علممان دفاع کنیم...

روحشان شاد و راهشان پر رهرو باد!

تقدیر و تشکر

این پایان نامه را ضمن تشکر و سپاس بیکران و در کمال افتخار و امتنان تقدیم می‌نمایم به:

. محضر ارزشمند پدر و مادر عزیزم به خاطر همه‌ی تلاشهای محبت آمیزی که در دوران مختلف زندگی‌ام انجام داده‌اند و با مهربانی چگونه زیستن را به من آموخته‌اند.

. به استاد گرانقدرم سیده وحیده رحیمی که در راه کسب علم و معرفت مرا یاری نمودند.

. به آنان که در راه کسب دانش راهنمایم بودند .

. به آنان که نفس خیرشان و دعای روح پرورشان بدرقه‌ی راهم بود.

الها به من کمک کن تا بتوانم ادای دین کنم و به خواسته‌ی آنان جامه‌ی عمل بپوشانم .

پروردگارا حسن عاقبت، سلامت و سعادت را برای آنان مقدر نما .

خدایا توفیق خدمتی سرشار از شور و نشاط و همراه و همسو با علم و دانش و پژوهش جهت رشد و شکوفایی ایران کهنسال عنایت بفرما.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- بیان مسأله ۷
- ۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق ۸
- ۳-۱- سوال های تحقیق ۸
- ۱-۳-۱- سوال اصلی ۸
- ۲-۳-۱- سوال های فرعی ۸
- ۴-۱- فرضیه ها ۸
- ۵-۱- پیشینه تحقیق ۹
- ۶-۱- اهداف و کاربردهای تحقیق ۹
- ۷-۱- روش تحقیق ۹
- ۸-۱- مفهوم شناسی ۹
- ۱-۸-۱- سور مکی و مدنی ۱۰
- ۱-۱-۸-۱- تعریف متقدمان از مکی و مدنی ۱۰
- ۲-۱-۸-۱- تعریف متاخران از مکی و مدنی ۱۰
- ۳-۱-۸-۱- راه های شناخت سور مکی و مدنی توسط متقدمان ۱۲
- ۴-۱-۸-۱- راه های شناخت سور مکی و مدنی توسط متاخران ۱۴
- ۲-۸-۱- سیر نزول (تدریجی) قرآن ۱۸
- ۳-۸-۱- اخلاق فردی ۱۹

فصل دوم: انفاق

- ۱- تعریف انفاق ۲۳

۲۴ فهرست آیات انفاق در مکه
۲۶ فهرست آیات انفاق در مدینه
۳۵ معرفی انفاق در آیات مکی
۳۶ معرفی انفاق در آیات مدنی
۳۷ مقایسه تعریف انفاق در سور مکی و مدنی
۳۷ منابع انفاق
۳۷ ۱-۲-۲- منابع انفاق در مکه
۳۷ ۱-۱-۲-۲- انفاق از هر چیزی
۳۸ ۲-۱-۲-۲- انفاق از رزق
۳۹ ۲-۲-۲- منابع انفاق در مدینه
۳۹ ۱-۲-۲-۲- انفاق از هر چیزی
۴۱ ۲-۲-۲-۲- انفاق از رزق
۴۲ مقایسه منابع انفاق در مکه و مدینه
۴۳ ۳-۲- ویژگی های انفاق
۴۳ ۱-۳-۲- ویژگی های انفاق در مکه
۴۳ ۱-۱-۳-۲- رعایت اعتدال در انفاق
۴۴ ۲-۱-۳-۲- انفاق در مجاورت دیگر اعمال عبادی
۴۶ ۳-۱-۳-۲- انفاق از رزق نیک
۴۷ ۴-۱-۳-۲- انفاق با خلوص نیت
۴۷ ۲-۳-۲- ویژگی های انفاق در مدینه
۴۸ ۱-۲-۳-۲- رعایت اعتدال در انفاق
۴۸ ۲-۲-۳-۲- انفاق در مجاورت دیگر اعمال عبادی
۵۲ ۳-۲-۳-۲- انفاق از خیر
۵۴ ۴-۲-۳-۲- انفاق از عفو
۵۴ ۵-۲-۳-۲- انفاق با هدف رضایت الهی و نیت خالص
۵۶ ۶-۲-۳-۲- انفاق از پاکیها

- ۵۶ ۲-۳-۲-۷- انفاق از اموال مورد علاقه.
- ۵۷ مقایسه ویژگی های انفاق در مکه و مدینه
- ۵۸ ۲-۴- عوامل زمینه ساز انفاق
- ۵۸ ۲-۴-۱- عوامل ایجاد کننده انفاق در مکه
- ۵۹ ۲-۴-۱-۱- ایمان داشتن
- ۶۰ ۲-۴-۱-۲- تلاوت کتاب
- ۶۰ ۲-۴-۱-۳- استمرار ذکر خداوند
- ۶۱ ۲-۴-۲- عوامل رشد دهنده انفاق در مکه.
- ۶۱ ۲-۴-۱- رعایت اعتدال
- ۶۲ ۲-۴-۲- بشارت دادن
- ۶۳ ۲-۴-۳- بیم دادن
- ۶۳ ۲-۴-۳- عوامل ایجاد کننده انفاق در مدینه
- ۶۴ ۲-۴-۱-۳- ایمان داشتن
- ۶۵ ۲-۴-۳- تقوا
- ۶۶ ۲-۴-۴- عوامل رشد دهنده انفاق در مدینه
- ۶۶ ۲-۴-۴-۱- تقوا
- ۶۷ ۲-۴-۴-۲- رعایت اعتدال
- ۶۷ ۲-۴-۴-۳- مستمر بودن
- ۶۸ ۲-۴-۴-۴- بشارت دادن
- ۷۰ ۲-۴-۴-۵- بیم دادن
- ۷۱ مقایسه عوامل زمینه ساز انفاق در آیات مکی و مدنی
- ۷۲ ۲-۵- موانع انفاق
- ۷۲ ۲-۵-۱- موانع انفاق در آیات مکی
- ۷۲ ۲-۵-۱-۱- عدم ایمان
- ۷۲ ۲-۵-۱-۲- هراس از فقر
- ۷۳ ۲-۵-۱-۳- بخل

۷۴ ۲-۵-۲- موانع انفاق در آیات مدنی
۷۴ ۱-۲-۵-۲- عدم ایمان
۷۵ ۲-۲-۵-۲- هراس از فقر
۷۶ ۳-۲-۵-۲- بخل
۷۶ ۴-۲-۵-۲- نفاق
۷۷ مقایسه موانع انفاق آیات مکی و مدنی
۷۷ ۶-۲- موانع قبول انفاق
۷۷ ۱-۶-۲- موانع قبول انفاق در مکه
۷۸ ۱-۱-۶-۲- عدم اعتدال
۷۸ ۲-۱-۶-۲- عدم اخلاص
۷۸ ۲-۶-۲- موانع قبول انفاق در مدینه
۷۸ ۱-۲-۶-۲- عدم اعتدال
۷۹ ۲-۲-۶-۲- عدم اخلاص
۸۳ ۳-۲-۶-۲- فسق
۸۴ ۴-۲-۶-۲- کفر به خدا و رسول، کسالت در نماز و کراهت در انفاق
۸۶ مقایسه موانع قبول انفاق در مکه و مدینه
۸۶ ۷-۲- جزای انفاق
۸۷ ۱-۷-۲- جزای انفاق در آیات مکی
۸۷ ۱-۱-۷-۲- تجارت فنا ناپذیر
۸۷ ۲-۱-۷-۲- پاداش مضاعف
۸۸ ۳-۱-۷-۲- جبران شدن انفاق
۸۸ ۴-۱-۷-۲- سبب نجات در آخرت
۸۹ ۲-۷-۲- جزای انفاق در آیات مدنی
۸۹ ۱-۲-۷-۲- رستگار شدن
۹۰ ۲-۲-۷-۲- امنیت اجتماعی
۹۱ ۳-۲-۷-۲- پاداش مضاعف

- ۹۱ ۲-۷-۲-۴- دور شدن از ترس و اندوه
- ۹۲ ۲-۷-۲-۵- بازگشت عادلانه نتایج انفاق به فرد
- ۹۳ ۲-۷-۲-۶- رسیدن به مقام نیکوکاری
- ۹۴ مقایسه جزای انفاق در مکه و مدینه
- ۹۴ ۲-۸-۱- جزای عدم انفاق
- ۹۴ ۲-۸-۱- جزای عدم انفاق در آیات مکی
- ۹۴ ۲-۸-۲- جزای عدم انفاق در آیات مدنی
- ۹۵ ۲-۸-۲-۱- به هلاکت افتادن
- ۹۵ ۲-۸-۲-۲- جایگزین شدن افراد
- ۹۶ ۲-۸-۲-۳- عذاب الیم
- ۹۷ مقایسه جزای عدم انفاق در آیات مکی و مدنی
- ۹۷ نتیجه گیری

فصل سوم: ایثار

- ۱۰۴ ۳-۱- تعریف ایثار
- ۱۰۵ ۳-۲- فهرست آیات ایثار در مکه
- ۱۰۶ ۳-۳- فهرست آیات ایثار در مدینه
- ۱۰۶ ۳-۴- ایثار در آیات مکی
- ۱۰۸ ۳-۵- ایثار در آیه مدنی
- ۱۱۰ مقایسه ایثار آیات مکی و مدنی
- ۱۱۰ نتیجه

فصل چهارم: صدق

- ۱۱۴ ۴-۱- تعریف صدق
- ۱۱۵ ۴-۲- فهرست آیات صدق در مکه
- ۱۱۹ ۴-۳- فهرست آیات صدق در مدینه
- ۱۲۵ ۴-۴- تعریف صدق در مکه

- ۴-۵- تعریف صدق در مدینه ۱۲۶
- مقایسه تعریف صدق در آیات مکی و مدنی ۱۲۷
- ۴-۶- صدق خداوند در آیات مکی ۱۲۸
- ۴-۷- صدق خداوند در آیات مدنی ۱۲۸
- مقایسه صدق خداوند در آیات مکی و مدنی ۱۲۹
- ۴-۸- مصادیق صادقان ۱۲۹
- ۴-۸-۱- مصادیق صادقان در مکه ۱۳۰
- ۴-۸-۱-۱- حضرت ابراهیم علیه السلام ۱۳۰
- ۴-۸-۱-۲- حضرت اسماعیل علیه السلام ۱۳۰
- ۴-۸-۱-۳- حضرت ادريس علیه السلام ۱۳۱
- ۴-۸-۱-۴- حضرت یوسف علیه السلام ۱۳۱
- ۴-۸-۲- مصادیق صادقان در مدینه ۱۳۲
- ۴-۸-۲-۱- حضرت مریم علیه السلام ۱۳۲
- مقایسه مصادیق صادقان در آیات مکی و مدنی ۱۳۲
- ۴-۹- ویژگی های صادقان ۱۳۲
- ۴-۹-۱- ویژگی های صادقان در مکه ۱۳۳
- ۴-۹-۱-۱- محقق ساختن وعده ۱۳۳
- ۴-۹-۱-۲- آوردن نشانه برای اثبات صدق ۱۳۴
- ۴-۹-۱-۳- آوردن برهان برای اثبات صدق ۱۳۴
- ۴-۹-۱-۴- تقوا ۱۳۵
- ۴-۹-۲- ویژگی صادقان در مدینه ۱۳۶
- ۴-۹-۲-۱- آوردن برهان برای اثبات صدق ۱۳۶
- ۴-۹-۲-۲- صادقان با تقوا ۱۳۶
- ۴-۹-۲-۳- صداقت و وفای به عهد ۱۳۷
- ۴-۹-۲-۴- صداقت و ایمان به خدا و رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم ۱۳۷

- ۱۳۷ ۴-۹-۲-۵- صادقان و نصرت الهی
- ۱۳۸ ۴-۹-۲-۶- صادقان با ثبات عقیده و جهاد کامل
- ۱۳۸ مقایسه ویژگی های صادقان در مکه و مدینه
- ۱۳۹ ۴-۱۰- صدق به همراه سایر اعمال عبادی در مکه
- ۱۴۰ ۴-۱۱- صدق به همراه سایر اعمال عبادی در مدینه
- ۱۴۳ مقایسه اعمال عبادی مجاور صدق در مکه و مدینه
- ۱۴۳ ۴-۱۲- جزای صدق در مکه
- ۱۴۴ ۴-۱۲-۱- جایگاه رفیع
- ۱۴۴ ۴-۱۲-۲- پاداش دلخواه
- ۱۴۴ ۴-۱۳- جزای صدق در مدینه
- ۱۴۴ ۴-۱۳-۱- بهترین بازگشت
- ۱۴۵ ۴-۱۳-۲- برترین پاداش الهی
- ۱۴۵ ۴-۱۳-۳- منافع متفاوت
- ۱۴۶ ۴-۱۳-۴- مغفرت و اجر عظیم
- ۱۴۶ مقایسه جزای انفاق در مکه و مدینه
- ۱۴۷ نتیجه گیری

فصل پنجم: وفای به عهد

- ۱۵۲ ۵-۱- تعریف وفای به عهد
- ۱۵۳ ۵-۲- فهرست آیات وفای به عهد در مکه
- ۱۵۴ ۵-۳- فهرست آیات وفای به عهد در مدینه
- ۱۵۵ ۵-۴- تعریف وفای به عهد در آیات مکی
- ۱۵۷ ۵-۵- تعریف وفای به عهد در آیات مدینه
- ۱۶۰ مقایسه تعریف وفای به عهد در آیات مکی و مدنی
- ۱۶۱ ۵-۶- وفای به عهد و مجاورهای آن در مکه
- ۱۶۱ ۵-۶-۱- دستورهای الهی جهت اصلاح جامعه

۱۶۱.....	۵-۶-۱-۱- حفظ اموال ایتام به بهترین وجه
۱۶۱.....	۵-۶-۱-۲- عدالت در سخن و مسائل اقتصادی مثل درست اندازه گیری کردن
۱۶۲.....	۵-۷-۷- وفای به عهد و مجاورهای آن در مدینه
۱۶۲.....	۵-۷-۱- یادآوری نعمت الهی
۱۶۳.....	۵-۷-۲- ترس و بیم از عذاب الهی
۱۶۳.....	۵-۷-۳- ایمان به خدا و اعمال صالح
۱۶۴.....	۵-۷-۴- تقوا
۱۶۴.....	مقایسه مجاورهای وفای به عهد در آیات مکی و مدنی
۱۶۵.....	۵-۸-۸- دستاوردهای وفای به عهد در مکه
۱۶۵.....	۵-۸-۱- پند و تذکر
۱۶۵.....	۵-۸-۲- اجرای وصیت و سفارش الهی
۱۶۵.....	۵-۹-۹- دستاوردهای وفای به عهد در مدینه
۱۶۶.....	۵-۹-۱- محبت
۱۶۶.....	۵-۹-۲- اجر عظیم
۱۶۶.....	۵-۹-۳- رستگاری عظیم
۱۶۷.....	مقایسه دستاوردهای وفای به عهد در آیات مکی و مدنی
۱۶۷.....	نتیجه گیری
۱۶۹.....	جمع بندی نهایی
۱۷۷.....	فهرست منابع و مآخذ
۱۷۷.....	الف- منابع فارسی
۱۷۹.....	ب- منابع عربی

مقدمه

اخلاق در زندگی انسان از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است زیرا انسانیت انسان وقتی شکل می‌گیرد که ارزشهای اخلاقی در وجود او متبلور شود. خلق عبارت از ملکه نفسانی است که باعث می‌شود انسان بدون نیاز به تفکر و درنگ، به آسانی کارهای مناسب با آن را انجام دهد و به این رفتارها که از خلقیات ناشی می‌شود اخلاق می‌گویند.^۱ این ملکات نفسانی که مربوط به قوای نباتی، حیوانی و انسانی اوست باید مورد دقت قرار گیرند به این غرض که فضائل آنها از رذائلشان جدا شود و معلوم شود کدام یک از ملکات نفسانی انسانی خوب و فضیلت و مایه‌ی کمال اوست و کدام یک بد و رذیله و مایه‌ی نقص اوست. بدان جهت که آدمی بعد از شناسایی آنها خود را با فضائل بیاراید و از رذائل دور کند و در نتیجه اعمال نیکی که مقتضای فضائل درونی است، انجام دهد تا در اجتماع انسانی ستایش عموم و ثنای جمیل جامعه را به خود جلب نموده، سعادت علمی و عملی خود را به کمال برساند.^۲

حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ به پیامبری مبعوث شده و عهده‌دار تبلیغ دین اسلام شدند. ایشان قرآن کریم را به عنوان راهنمای این دین معرفی نمودند و در اثبات حقانیت آن همگان را به تحدی دعوت کردند، ولی هیچ کس قادر به آوردن مانند آن نشد. از آنجایی که دین حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ آخرین شریعت الهی است لذا این معجزه‌ی جاویدان تنها محدود به آن دوره نبوده بلکه هدایت گر تمام نسل‌هاست. از این رو در مسائل مختلف برای شناسایی راه صواب باید به آن رجوع کرد. بنابراین در مورد اخلاق نیز باید فضائل و رذائل آن را از قرآن کریم به دست آورد. در آیات قرآن فضائل و رذائل، سمبل‌های مشخصی دارند و در مورد آنها امر و نهی متعددی به چشم می‌خورد. در

۱. مجتبی تهرانی، اخلاق الهی، چاپ اول، (تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱)، ج ۱، ص ۳۱.
۲. سید محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، (قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ش)، ج ۱، ص ۵۵۸.

این کتاب مقدس در مورد ریشه‌های فطری اخلاق آمده است: ﴿ وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا - فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا ﴾^۱ یعنی: سوگند به جان آدمی و آن کس که آن را ساخت و پرداخت و در اثر داشتن چنان نظامی راه خیر و شر را به او فهماند و الهام کرد. با وجود پژوهش‌های متعدد که توسط مفسران بزرگ و عالمان اسلامی و پژوهشگران پیرامون اعجاز و الهی بودن قرآن انجام شده است، گاه شبهه‌هایی مبنی بر تاثیر پذیرفتن قرآن از زمان خود و محدود بودن این کتاب الهی به آن زمان و آن مردم مشاهده می‌شود. ادعای آنان مبنی بر این است که قرآن کریم در مکه به سبک مردم مکه و در مدینه به سبک مردم مدینه و متناسب با نیازهای آنان سخن گفته، و در نتیجه محدود به آن عصر و زمان است. این شبهه می‌تواند در ذهن افراد نا آگاه تاثیر گذار باشد و عواقب سوء فراوانی از جمله بی‌توجهی به قرآن کریم به سبب گذشت زمان آن در پی داشته باشد. برای پاسخ به این سوال که آیا واقعا قرآن متأثر از آن دوره بوده و صرفا برای آنان و به شیوهی آنان صحبت کرده، نیاز به شناخت صحیح و کامل از قرآن است تا به وسیلهی این شناخت بتوان با اطمینان سخن گفت و افراد را از دام انحراف نجات داد. بنابراین آنچه در پژوهش حاضر مد نظر است مقایسه مفاهیم اخلاقی (فردی) سور مکی و مدنی است. در این پژوهش چهار واژه اخلاقی (فردی) انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد در دو حوزه‌ی مکه و مدینه از لحاظ کمی و کیفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. تعاریف، زمینه سازی‌ها، عوامل ارتقا دهنده و یا بازدارنده در امور اخلاقی در آیات مکی و مدنی و تطبیقی بین این آیات نیز از جمله اطلاعات پردازش شده‌اند. از جمله مهم-ترین مباحثی که این پژوهش به آن اهتمام داشته، بحث ترتیب و سیر نزول است. آیات در این موضوعات اخلاق فردی به ترتیب نزول آمده است. در واقع تفسیر تنزیلی به اتقان برداشت‌های محتوایی از قرآن کمک می‌کند.

درباره ترتیب نزول سور روایاتی وجود دارد که تقریبا متن واحدی دارند و به چهار ده تن از صحابه و تابعین می‌رسند. آنان عبارتند از: حضرت علی علیه السلام، ابن عباس، امام سجاد علیه السلام، جابر بن زید، محمد بن نعمان، مجاهد، ضحاک، عکرمه، حسن بصری، زهری، عطاء خراسانی، امام صادق علیه السلام، مقاتل بن سلیمان و حسین بن واقد. آیت الله معرفت از میان این روایات یک روایت را مورد اعتماد

۱. شمس / ۷-۸.

۲. جعفر نکونام، درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن، چاپ اول، (تهران: نشر هستی نما، ۱۳۸۰)، ج ۱، ص ۱۲۸.

بزرگان علم دانسته که از ابن عباس نقل شده است.^۱ ما نیز در این پژوهش از جدول ترتیب نزول ایشان در کتاب تاریخ قرآن استفاده کرده‌ایم. در این روایت ۸۶ سوره مکی و ۲۸ سوره مدنی‌اند.

این رساله شامل پنج فصل کلیات، انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد می‌باشد. به این ترتیب که در فصل اول به بیان مسئله و پیشینه‌ی تحقیق و ارائه سوالات اصلی و فرعی، اهداف، نوآوری، روش تحقیق و مفهوم شناسی پرداخته شده است. در فصل دوم مفهوم اخلاقی انفاق در مکه و مدینه از جوانب مختلف همچون تعداد آیات، تعریف، منابع، ویژگی‌ها، عوامل زمینه ساز، موانع انفاق یا قبول آن، پاداش یا جزای عدم انفاق بررسی و مقایسه و در نهایت نتیجه گیری شده است. در فصل سوم نیز ایثار در مکه و مدینه مقایسه شده ولی به دلیل کم بودن آیات ایثار شیوه‌ی مقایسه با موضوع انفاق متفاوت است. بدین گونه که ابتدا پنج آیه‌ی ایثار مطرح شده و سپس یک به یک مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در نهایت موضوع ایثار در مکه و مدینه مقایسه شده است. در فصل چهارم واژه‌ی صدق در مکه و مدینه از نظر تعداد آیات، تعریف، صادق بودن خداوند، مصادیق، ویژگی‌ها، همراهی صدق با سایر اعمال عبادی و جزای صدق مورد مقایسه قرار گرفته و نتیجه‌گیری شده است. در فصل پنجم نیز در بررسی واژه‌ی وفای به عهد به دلیل کمی آیات به سبک واژه‌ی ایثار، ابتدا نه آیه مکی و مدنی را آورده و سپس تعرف، مجاورها و دستاوردهای آن در دو فضا مورد مقایسه قرار گرفته است. نتیجه‌ی به دست آمده حاکی از این است که مطالب اصلی و ریشه‌ای این مفاهیم اخلاقی در مکه و مدینه بیان شده و اندک تفاوتی که در بیان مسائل دیده می‌شود ناشی از تاثیر پذیری قرآن از محیط نمی‌باشد و دلایل آن یا نیاز مخاطبان بوده که با توجه به آن سبک گفتار اندکی تغییر پذیرفته و یا زمینه ظهور آن در یک محیط است، مثل بحث جهاد که در مکه وجود نداشت و در مدینه به وجود آمد. در چگونگی ترتیب فصول به نظر رسید که انفاق با توجه به گستردگی و اهمیت مطلب در مرحله‌ی نخست قرار گیرد و چون ایثار بر پایه‌ی انفاق است، در فصل بعدی مطرح شود. صدق و صداقت از بارزترین ویژگی‌های فردی است که به عهد خود وفا می‌کند به همین دلیل صدق مقدم شد.

۱. محمد هادی معرفت، تاریخ قرآن، چاپ پنجم، (تهران: سمت، بی تا)، ج ۱، ص ۵۸.

فصل اول: کلیات

۱-۱- بیان مسأله

مسائل اخلاقی همواره از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده، و در عصر و زمان ما به دلایلی اهمیت ویژه‌ای دارد، انگیزه‌های فساد و انحراف در عصر ما از هر زمانی بیشتر است زیرا اگر در گذشته تهیه مقدمات بسیاری از مفاسد اخلاقی هزینه‌ها و زحمات داشت اکنون از برکت پیشرفت صنایع بشری همه چیز در همه جا و در دسترس همه‌کس قرار گرفته است. از طرف دیگر همان گونه که علوم مفید در زمینه‌های مختلف حیات بشری گسترش فوق‌العاده‌ای پیدا کرده، علوم شیطانی و راهکارهای وصول به مسائل غیرانسانی و غیراخلاقی نیز به مراتب گسترده‌تر از سابق شده است. در چنین شرایطی توجه به مسائل اخلاقی از هر زمانی ضروری‌تر به نظر می‌رسد و هرگاه نسبت به آن کوتاهی شود فاجعه یا فاجعه‌هایی در انتظار است. خوشبختانه ما مسلمانان منبع عظیمی مثل قرآن مجید در دست داریم که مملو از بحث‌های عمیق اخلاقی است که در هیچ منبع دینی دیگری در جهان یافت نمی‌شود. به همین جهت می‌توان با تامل و تدبر در قرآن به الگوهای اخلاقی دست یافت و آنها را سر لوحه زندگی خود قرار داد. مسئله موجود درباره حقانیت و سلامت قرآن است. برخی افراد شبهه‌هایی مبنی بر تاثیر پذیرفتن قرآن از شرایط مکه و مدینه ایجاد می‌کنند و ادعا دارند که سور مکی برای مردم مکه و به سبک زندگی آنان است و سور مدنی در پی هدایت مردم مدینه و به شیوه‌ی آنان سخن گفته است، و جهان شمول بودن آن را زیر سوال می‌برند. اگر به راستی قرآن بر گرفته از آن زمان و مختص آن مردمان باشد پس نمی‌تواند منبع مطمئنی برای هدایت اخلاقی بشر باشد. این ادعا مستلزم این است که سور مکی با سور مدنی تفاوت ملموسی داشته باشد لذا ما در این پژوهش در جهت دستیابی به حقیقت قرآن، چند مفهوم اخلاقی (فردی) سور مکی و مدنی را از جهات مختلف مورد بررسی قرار داده‌ایم. این مفاهیم اخلاقی شامل انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد می‌باشند. در ابتدا تمامی آیات موضوع مورد نظر از قرآن بر طبق ترتیب نزول استخراج و سپس از جوانب مختلف همچون تعریف، عوامل زمینه ساز، موانع، مصادیق، جزا و ... در دو فضای مکه و مدینه مورد دقت و مقایسه قرار گرفته‌اند. نتیجه‌ی به دست آمده این است که خداوند متعال در سراسر قرآن، در هر دو بخش مکه و مدینه به بیان مسائل مختلف این مفاهیم اخلاقی پرداخته و از چیزی فرو گذار نشده است.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت این موضوع به چند جهت است؛ اول: از جهت منهج و شیوه‌ی بحث، بدین معنا که تا کنون کتاب یا اثر مستقلی در این زمینه که با روش ترتیب نزول و با توجه به بستر نزول مسائل اخلاقی را بررسی کرده باشد، وجود ندارد. بنابراین توجه به سیر نزول در بستر مکی و مدنی این پژوهش را قابل تامل می‌کند. دوم: از جهت گستردگی تتبع، به این معنا که تمام آیاتی که درباره‌ی انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد سخن گفته اند در حوزه کار این تحقیق قرار گرفته است. سوم: از جهت دستیابی به حقانیت قرآن، که آیا محدود به زمان نزول بوده یا اینکه جهان شمول و برای تمام نسل هاست. چهارم: اهمیت دیگر آن در مباحث اخلاقی آن است. مسائل اخلاق و تهذیب نفس، در اسلام، از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است، به طوری که از اهداف نزول قرآن کریم تربیت اخلاقی، تهذیب انسان و رشد و هدایت جامعه است.

۱-۳- سوال های تحقیق

ما در این تحقیق بر آنیم تا به سؤالاتی پاسخ دهیم که عبارتند از:

۱-۳-۱- سوال اصلی

۱. بین آیات مکی و مدنی در بیان و تعریف مفاهیم اخلاقی، انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد چه تفاوتی وجود دارد؟

۱-۳-۲- سوال های فرعی

۱. عوامل زمینه ساز و تاثیر گذار مفاهیم اخلاقی در مکه و مدینه چه ارتباطی با یکدیگر دارند.

۲. سیر تدریجی و تکاملی این مفاهیم در آیات مکی و مدنی چگونه است؟

۱-۴- فرضیه ها

۱. آیات مکی و مدنی در بیان مفاهیم اخلاقی انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد یکسان نازل شده- اند.

۲. آیات مکی و مدنی مفاهیم اخلاقی - مد نظر - در بیان عوامل زمینه ساز و تاثیر گذار ارتباط

تنگاتنگی با یکدیگر دارند.

۳. سیر تشکیل این مفاهیم اخلاقی (فردی) در مکه و مدینه کاملاً مشابه است و در مدینه فقط برخی جزئیات بر آن افزوده می‌شود.

۱-۵- پیشینه تحقیق

پیرامون مفاهیم اخلاقی در قرآن از دیرباز پژوهش‌هایی صورت گرفته است، اما پژوهشی پیرامون مفاهیم آیات اخلاقی انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد با قید مکی و مدنی وجود ندارد.

۱-۶- اهداف و کاربردهای تحقیق

مرزبندی بین آیات مکی و مدنی در بیان مفاهیم اخلاقی و ترسیم تشکیل این مفاهیم طبق ترتیب نزول قرآن کریم از جمله اهداف است.

۱-۷- روش تحقیق

این پژوهش، پژوهشی کاربردی با رویکردی تحلیلی است. ابتدا آیات مرتبط با موضوعات از کتاب المعجم المفهرس از محمد فواد عبدالباقی استخراج و پس از آن بر طبق جدول ترتیب نزول آیت الله معرفت مرتب شده‌اند. قید کاربردی نشانگر آن است که مباحث اخلاقی می‌تواند در زندگی، افراد را به سر منزل مقصود برساند. آیات مکی و مدنی ذیل این مفاهیم اخلاقی مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند و با مقایسه‌ی آنها با یکدیگر نتایج حاصل می‌شود. در این پژوهش مفاهیم اخلاق فردی از جمله: انفاق، ایثار، صدق و وفای به عهد در محورهای معرفی، مصادیق، عوامل زمینه ساز یا موانع و ... در آیات مکی و مدنی مورد تامل قرار می‌گیرند. آیات اصلی در متن مورد بررسی قرار می‌گیرند و در کنار آنها شماره‌ی ترتیب نزول سور درج شده و دیگر آیات مشابه در پاورقی ارجاع داده می‌شوند. ترجمه آیات در ذیل آیات ابتدای هر فصل از محمد مهدی فولادوند آمده و در ارجاعات بعدی به آیات ترجمه‌ها تکرار نمی‌شود. این چهار مفهوم اخلاقی در آیات مکی و مدنی شکل واحدی نداشتند به همین دلیل در تقسیم بندی آیات در محورهای مختلف فصول، تفاوت دیده می‌شود که توضیحات لازم در این باره، در هر فصل می‌آید.

۱-۸- مفهوم شناسی

در این پژوهش کلید واژه‌هایی وجود دارند که فهم آنها در دستیابی به اهداف ضروری است. بدین جهت در این قسمت به بررسی این واژگان پرداخته شده است.

۱-۸-۱- سور مکی و مدنی

دانش شناخت مکی و مدنی از شاخه های مهم علوم قرآن و از مقدمات تفسیر قرآن قلمداد می‌شود که بر آن فواید بسیاری مترتب است و دانشمندانی چون ابوالقاسم نیشابوری کسانی را که از این موضوع آگاهی ندارند، از ورود به حوزه‌ی تفسیر قرآن بر حذر داشته اند.^۱

۱-۱-۸-۱- تعریف متقدمان از مکی و مدنی

قرآن پژوهان متقدم^۲ در معرفی مکی و مدنی می‌فرمایند: هر چه از قرآن که در مکه و در راه مدینه پیش از رسیدن پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ به آن شهر نازل شده مکی است و هر چه که در سفر- های حضرت پس از هجرت به مدینه نازل شده مدنی است.^۳ زرکشی در فصل هشتم کتابش می‌گوید: بدان مردم را در این باره سه اصطلاح است؛ نخست: آیاتی که در مکه نازل شده، مکی و آیاتی که در مدینه نازل شده، مدنی است. دوم: آیاتی که پیش از هجرت نازل شده، مکی است، هر چند که در مدینه نازل شده باشد و آیاتی که پس از هجرت نازل شده، مدنی است هر چند که در مکه نازل شده باشد. نظر مشهور نیز همین است. سوم: آیاتی که خطاب به اهل مکه است، مکی و آیاتی که خطاب به اهل مدینه است، مدنی است.^۴ سیوطی نیز این سه نظر را در الاتقان بیان می‌کند.^۵

۱-۸-۱-۲- تعریف متاخران از مکی و مدنی

-
۱. بدر الدین محمد بن عبدالله زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، (بیروت: دارالاحیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۶)، ج ۱، ص ۱۹۲.
 ۲. یحیی بن سلام، عبدالحق بن غالب ابن عطیه اندلسی، محمد بن احمد قرطبی و محمد بن یوسف ابو حیان اندلسی.
 ۳. عبد الرحمن بن ابی بکر سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، چاپ دوم، (بیروت، شریف رضی، ۲۰۰۱/۱۴۲۱)، ج ۱، ص ۵۴؛ عبد الحق بن غالب ابن عطیه اندلسی، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز، محقق: عبد الشافی محمد عبد السلام، چاپ اول، (بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۲)، ج ۲، ص ۱۴۲؛ محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، چاپ اول، (تهران: ناسر خسرو، ۱۳۶۴)، ج ۶، ص ۳۰؛ محمد بن یوسف ابو حیان، البحر المحیط فی التفسیر، محقق: محمد جمیل صدقی، چاپ اول، (بیروت: دار الفکر، ۱۴۲۰)، ج ۴، ص ۱۵۷.
 ۴. بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی، ج ۱، ص ۱۸۷.
 ۵. عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، ج ۱، ص ۵۵.